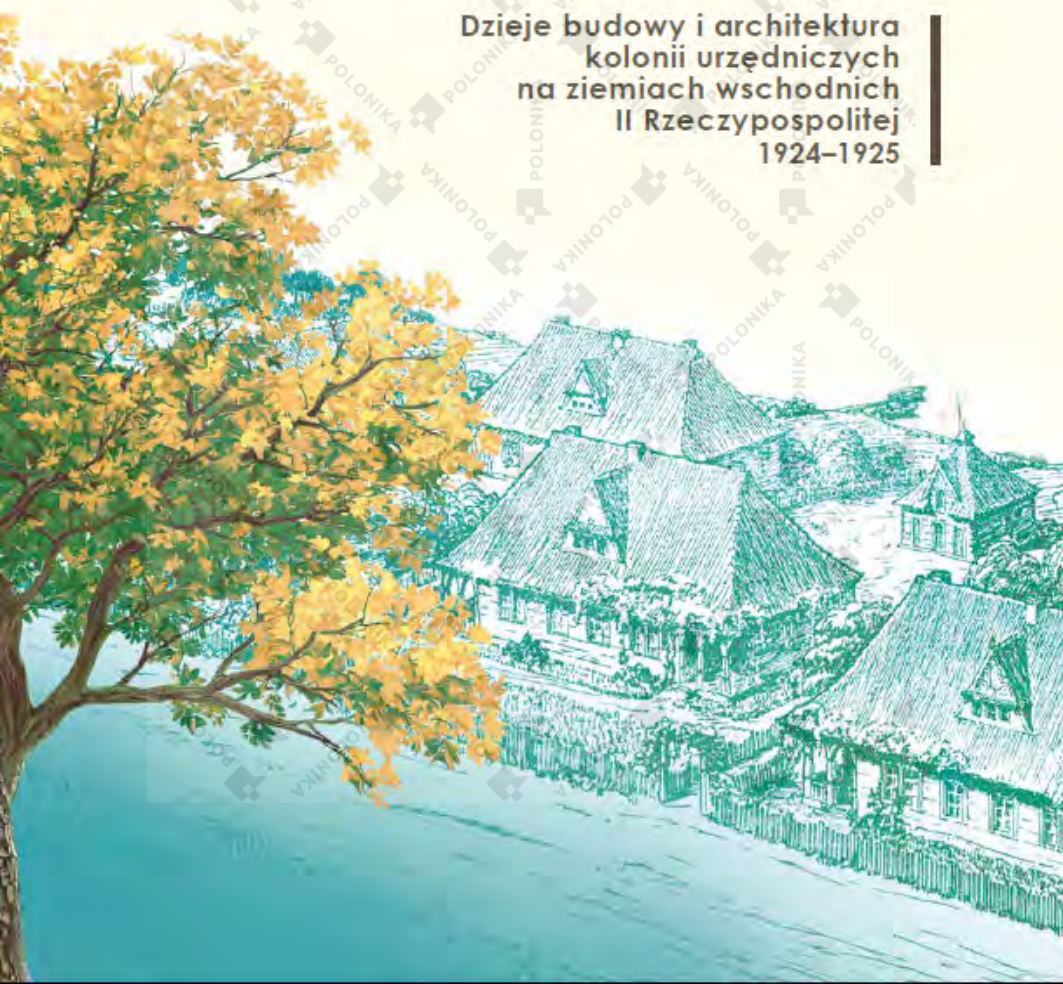

MICHAŁ PSZCZÓŁKOWSKI

CZTERDZIEŚCI MIAST-OGRODÓW

Dzieje budowy i architektura
kolonii urzędniczych
na ziemiach wschodnich
II Rzeczypospolitej
1924–1925

Michał Pszczółkowski

CZTERDZIEŚCI MIAST-OGRODÓW

Dzieje budowy i architektura
kolonii urzędniczych
na ziemiach wschodnich
II Rzeczypospolitej
1924–1925

Warszawa 2025

Seria „Studia i Materiały”

KOMITET REDAKCYJNY

Katarzyna Sokołowska (przewodnicząca), Magdalena Gutowska, Olga Kucharczyk, Piotr Ługowski, Michał Michalski, Anna Rudek-Śmiechowska

REDAKTORZY SERII

dr Olga Kucharczyk, dr Karol Guttmejer

REDAKTOR PROWADZĄCA

dr hab. Karolina Kochańczyk-Bonińska

RECENZENCI

dr hab. Małgorzata Dolistowska (ORCID: 0000-0002-6704-8303)

dr hab. Olga Mychajłyszyn (ORCID: 0000-0003-3046-7923)

REDAKCJA I KOREKTA, INDEKSY

dr Małgorzata Jesiotr

TŁUMACZENIA

Edward Assarabowski (English), Swietłana Dachno (Українська), Edita Gudisaikaite (Lietuvių), Wiktor Szukielowicz (Беларускі)

PROJEKT OKŁADKI, OPRACOWANIE GRAFICZNE I SKŁAD

Elżbieta Wysocka-Zbiegień

Na okładce wykorzystano projekt kolonii urzędniczej w Duniłowiczach ze zbiorów Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Wilnie, sygn. 1135-12-37

© Michał Pszczółkowski (ORCID: 0000-0002-2459-2130), 2025

© Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą POLONIKA, 2025

WYDAWCA

Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą POLONIKA

ul. Madalińskiego 101, 02-549 Warszawa, kontakt@polonika.pl; www.polonika.pl

ISBN: 978-83-68405-13-2

ZŁOŻONO KROJAMI: Calibri, Century Gothic

PAPIER: Alto Blanc 100 g

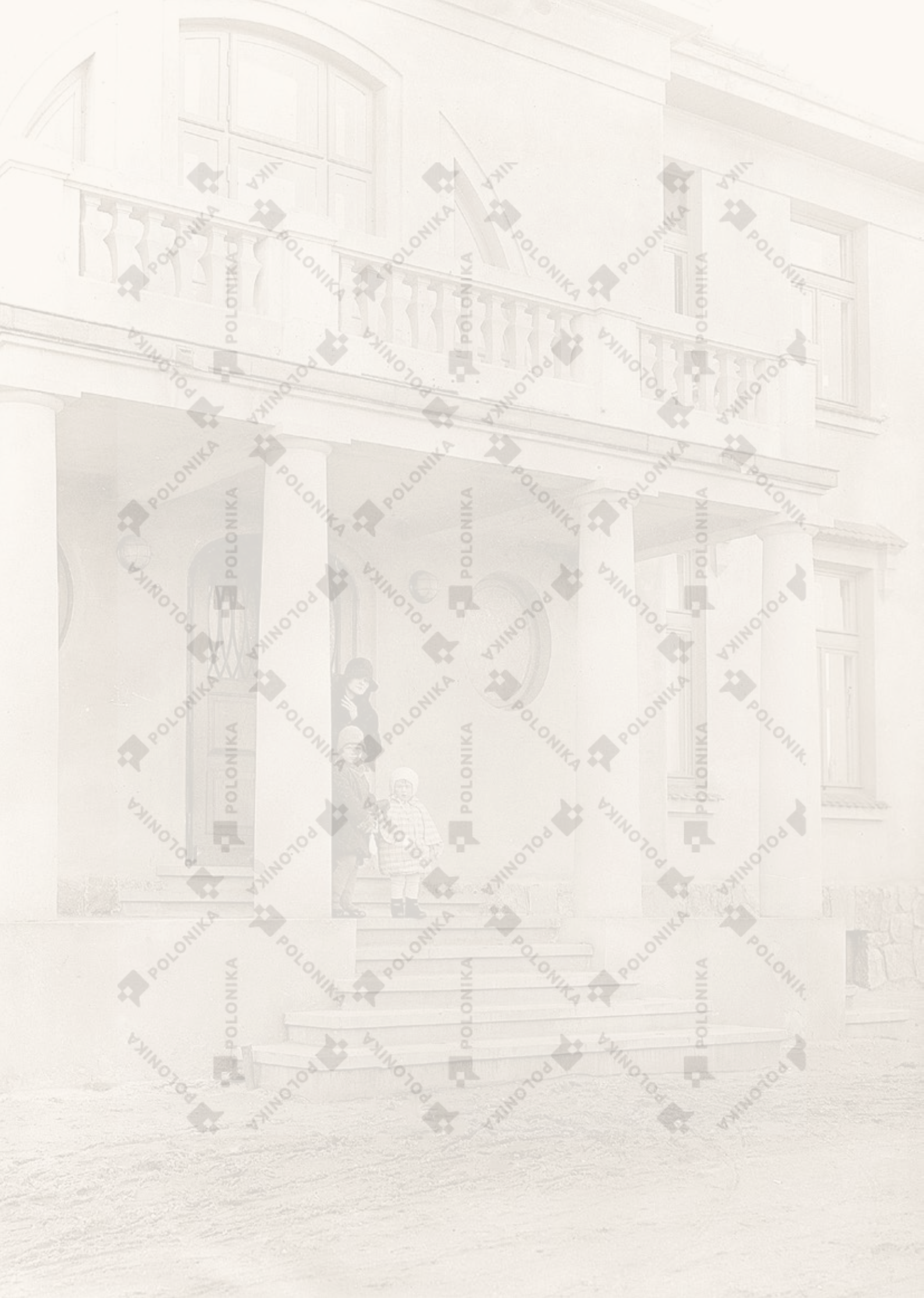
DRUK: Proszę o uzupełnienie- wydawnictwo

NAKŁAD: 300 egz.

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

SPIS TREŚCI

OD WYDAWCY	7
FROM THE PUBLISHER	8
LEIDĖJO ŽODIS	9
АД ВYДАЎЦА	10
ВІД ВИДАВЦЯ	11
WSTĘP	13
Rozdział I	
KONTEKST	21
Rozdział II	
PLAN	61
Rozdział III	
PROJEKT	97
Rozdział IV	
REALIZACJA	169
Rozdział V	
STAN ZACHOWANIA	199
ZAKOŃCZENIE	219
KATALOG	229
SUMMARY	353
SANTRAUKA	357
РЭЗЮМЭ	361
ЗМІСТ	365
BIBLIOGRAFIA	371
SPIS ILUSTRACJI	395
INDEKS OSOBOWY	407
INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH	411

OD WYDAWCY

Na 2025 r. przypada stulecie publikacji przez Ministerstwo Robót Publicznych Rzeczypospolitej Polskiej zeszytów „Budowa domów dla urzędników państwowych”, opisujących rozpoczętą w połowie 1924 r. akcję budowy osiedli mieszkaniowych dla pracowników administracji publicznej. Wydarzenie to, choć zakorzenione w świadomości tylko nielicznych badaczy, dziś skłania do refleksji nad celowością i rozmachem tej i innych budowlanych inwestycji państwa polskiego, które dopiero co powróciło na mapę Europy.

Symboliczne stulecie budowy kolonii urzędniczych to doskonały pretekst, aby zaprosić Czytelnika w podróż tak w czasie, jak i przestrzeni na rubieże II Rzeczypospolitej, gdzie powstał ów niezwykle projekt. W roli przewodnika doskonałego występuje autor publikacji, doktor habilitowany Michał Pszczółkowski, profesor gdańskiej Akademii Sztuk Pięknych, doświadczony badacz architektury międzywojennej, autor licznych publikacji w zakresie historii architektury i ochrony zabytków.

Projekt kolonii urzędniczych – metaforycznie nazwanych przez autora „miastami-ogrodami” – jest świadectwem kompleksowej polityki publicznej oraz ambicji odradzającego się kraju. Niewątpliwie można mówić o dwuwymiarowym aspekcie budowy tych osiedli. Autor, precyzyjnie opisując zamysł urbanistyczny i architektoniczny, nie poprzestaje jedynie na analizie warstwy materialnej i funkcjonalnej omawianych zabytków. W projekcie budowlanym dostrzega również ważny kontekst propagandowy. By w pełni docenić ten zamysł, warto wraz z autorem zgłębić specyfikę architektury międzywojennej, której szczególnym wyrazem jest innowacyjny projekt „miast-ogrodów”.

Z przyjemnością przedstawiamy Państwu efekt kilkuletnich badań prowadzonych przez Michała Pszczółkowskiego, wydanych przez Instytut Polonika w ramach serii naukowej „Studia i Materiały”. Książka jest bogato ilustrowana, a wśród planów, rycin i zdjęć znajduje się szereg trudno dziś dostępnych materiałów źródłowych. Autor prezentuje zabytki architektury i urbanistyki, które do tej pory nie były odpowiednio zabezpieczane i poddawane pracom konserwatorskim, a nawet właściwie zinwentaryzowane i opisane. Do roku 1989 przyczyny tego stanu rzeczy były oczywiste, a prezentacja obecności polskiej na terenie dawnej Rzeczypospolitej niemożliwa do podjęcia. Niestety, z powodu obecnej sytuacji politycznej na Białorusi i Ukrainie również dzisiaj trudno mówić o swobodzie prowadzenia badań naukowych nad tą częścią polskiej spuścizny kulturowej. Jak przyznaje sam Autor, archiwa wciąż skrywają wiele istotnych dokumentów. Na uzupełnienie czekają też kwerendy terenowe. Mimo tych zastrzeżeń poczynionych z autorskiej perspektywy, książka z pewnością otwiera szerokie pole do dalszych badań. Oddając z satysfakcją w Państwa ręce to rzetelne opracowanie jesteśmy przekonani, że będzie ono inspirującą lekturą.

FROM THE PUBLISHER

The year 2025 marks the centennial of the publication by the Ministry of Public Works of the Republic of Poland of the notebooks "Construction of Houses for Civil Servants," describing the campaign starting in mid-1924 to build housing estates for public administration employees. This event, although known to only a few researchers, today prompts reflection on the expediency and magnitude of this and other construction investments of the Polish state that had just returned to the map of Europe.

The symbolic centennial of the construction of clerical colonies is a perfect occasion to invite the reader on a journey both in time and space to the frontiers of the Second Polish Republic, where this unusual project was launched. The role of the perfect guide is played by the author of the publication, Michał Pszczółkowski, DSc, Professor at the Academy of Fine Arts in Gdańsk. He is an experienced researcher of interwar architecture, as well as author of numerous publications on the history of architecture and protection of historical monuments.

The project of clerical colonies, metaphorically called "garden cities" by the author, is a testament to the comprehensive public policies and ambitions of the reborn country. Undoubtedly, one can speak of the two-dimensional aspect of the construction of these settlements. The author, accurately describing this urban and architectural idea, does not stop only at an analysis of the material and functional layer of these monuments. He also sees an important propaganda context in this construction project. To fully appreciate this idea, it is worth exploring with the author the peculiarities of interwar architecture, a particular expression of which is the innovative design of "garden cities".

We are pleased to present to you the result of several years of research conducted by Michał Pszczółkowski, published by the Polonica Institute as part of the academic series "Studies and Materials". The book is lavishly illustrated, and among the plans, engravings and photographs are a number of source materials that are difficult to find today. The author presents monuments of architecture and urban planning, which until now have not been properly protected and subjected to conservation work, or even properly inventoried and described. Until 1989, the reasons for this state of affairs were obvious, and a presentation of the Polish presence in the former Republic was impossible. Unfortunately, due to the current political situation in Belarus and Ukraine, even now it is difficult to speak of freedom of academic research on this part of the Polish cultural legacy. As the author himself admits, archives still hide many important documents. Field queries also await completion. Despite these reservations from the author's perspective, the book certainly opens a wide field for further research. In gladly offering you this reliable study, we are convinced that it will be an inspiring read.

LEIDĖJO ŽODIS

2025 m. sukanka šimtas metų nuo dienos, kai Lenkijos Respublikos Viešųjų reikalų ministerija išspausdino leidinį „Namų valstybės tarnautojams statyba“, aprašiusį 1924 m. viduryje pradėtą gyvenamųjų namų viešosios administracijos darbuotojams statybų projektą. Šiandien šis reiškiny, žinomas tik negausiems mokslininkams, skatina susimąstyti apie ką tik į Europos žemėlapių sugrįžusios Lenkijos valstybės šios ir kitų statybų investicijų tikslumą bei užmojį.

Simbolinis tarnautojų kolonijų statybų šimtmetis yra puikus pretekstas pakviesti Skaitytoją į kelionę tiek laiku, tiek erdve prie II Respublikos sienų, kur gimė toks nepaprastas projektas. Vadovo vaidmenį puikiai atliks publikacijos autorius - habilituotas daktaras Michał Pyszczółkowski, Gdanskio meno akademijos profesorius, patyręs tarpukario architektūros tyrinėtojas, gausių publikacijų apie architektūros istoriją ir paminklų apsaugą autorius.

Tarnautojų kolonijų, autoriaus vadinamų „miestų-sodų“ metafora, projektas yra kompleksiškos viešosios politikos ir atgimstančios šalies ambicijų liudininkas. Neabejotinai galima kalbėti apie dvejomis šių kvartalų statybų svarbą. Autorius, preciziškai aprašęs urbanistinį ir architektūrinį užmanymą, neapsiriboja materialiuoju ir funkcionaliuoju aprašomųjų paminklų lygmeniu. Šiame statybų projekte jis įžvelgia ir svarbų propagandinį kontekstą. Norint tinkamai įvertinti šį užmojį verta kartu su autoriumi įsigilinti į tarpukario architektūrą, kurios ypatinga apraiška ir tapo inovatyvus „miestų-sodų“ projektas.

Su malonumu pristatome Jums Michał Pyszczółkowskio kelerių metų tyrimų, spausdintų Instituto „Polonika“ mokslo leidinių serijoje „Studijos ir medžiaga“, darbo vaisių. Knyga gausiai iliustruota, tarp planų, brėžinių ir nuotraukų esama ir ne vieno šiandien sunkiai prieinamo šaltinio. Autorius pristato architektūros ir urbanistikos paminklus, kurie iki šiol ne tik nebuvo deramai apsaugoti ir restauruoti, bet net ir tinkamai inventorizuoti bei aprašyti. Iki 1989 metų tokios padėties priežastys suprantamos - lenkų gyvenimo senosiose Respublikos teritorijose priminimas buvo neįsivaizduojamas. Deja, dabar dėl politinės padėties Baltarusijoje ir Ukrainoje taip pat sunku kalbėti apie laisvus mokslinius šios lenkų kultūros paveldo dalies tyrimus. Kaip pripažįsta pats Autorius, archyvuose vis dar slypi daug esminių dokumentų. Tebelaukia ir išsamesni vietos tyrimai. Nepaisant šių autoriaus perspėjimų, knyga ištis atveria platų lauką tolesniems tyrimams. Su malonumu atiduodame į Jūsų rankas šį kruopštų darbą, įsitikinę jį tapsiant įkvepiančia lektūra.

АД ВЫДАЎЦА

У 2025-ым годзе спаўняецца стагоддзе з дня публікацыі Міністэрствам грамадскіх работ Польскай Рэспублікі зборнікаў “Будаўніцтва дамоў для дзяржаўных чыноўнікаў”, у якіх апісваецца кампанія па будаўніцтве жылых масіваў для працаўнікоў дзяржаўнай адміністрацыі, якая пачалася ў сярэдзіне 1924-га года. Нягледзячы на тое, што гэтая падзея засталася ў полі ўвагі толькі некаторых даследчыкаў, сёння яна падштурхоўвае да роздуму пра мэтазгоднасць і маштаб гэтай ды іншых будаўнічых інвестыцый адроджанай Польшчы, якая вярнулася на карту Еўропы ў пачатку XX стагоддзя.

Сімвалічныя сто гадоў з моманту будаўніцтва калоній для службоўцаў – выдатная нагода запрасіць чытача ў падарожжа ў часе і прасторы ва ўсходнія рэгіёны II Рэчы Паспалітай, дзе рэалізаваліся гэты незвычайны праект. Выдатным правадніком тут выступае аўтар публікацыі, доктар габілітаваны Міхал Пшчолкоўскі, прафесар Акадэміі мастацтваў у Гданьску, дасведчаны даследчык міжваеннай архітэктуры, аўтар шматлікіх публікацый у сферы гісторыі архітэктуры і аховы помнікаў.

Праект чыноўніцкіх калоній, метафарычна названых аўтарам “гарадамі-садамі”, з’яўляецца сведчаннем комплекснай дзяржаўнай палітыкі і амбіцый краіны, якая адраджалася. Можна, несумненна, казаць пра двухмерны аспект будаўніцтва гэтых кварталаў. Аўтар, дакладна апісваючы ўрбаністычную і архітэктурную канцэпцыю, не абмяжоўваецца толькі аналізам матэрыяльных і функцыянальных прыкмет разгляданых помнікаў. Ён таксама бачыць у будаўнічым праекце важны прапагандысцкі кантэкст. Каб цалкам ацаніць гэтую ідэю, варта разам з аўтарам даследаваць спецыфіку міжваеннай архітэктуры, асаблівым праяўленнем якой з’яўляецца інавацыйны праект “гарадоў-садоў”.

Мы рады прэзентаваць вам вынікі шматгадовай навуковай працы Міхала Пшчолкоўскага ў публікацыі, выдадзенай Інстытутам “Палоніка” ў межах навуковай серыі “Даследаванні і матэрыялы” (“Studia i Materiały”). Кніга багатая ілюстраваная, а сярод планаў, гравюр і фотаздымкаў ёсць шэраг рэдкіх на сённяшні дзень матэрыялаў. Аўтар дэманструе архітэктурныя і ўрбаністычныя помнікі, якія да гэтага часу не былі належным чынам абароненыя і не падвяргаліся кансервацыйным работам, а нават не былі дакладна інвентарызаваныя і апісаныя. Да 1989-га года прычыны такога стану рэчаў былі відавочнымі, а згадкі пра польскую прысутнасць на тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай былі немагчымымі. На жаль, з-за цяперашняй палітычнай сітуацыі ў Беларусі і Украіне зноў цяжка казаць пра свабоду правядзення навуковых даследаванняў гэтай часткі польскай культурнай спадчыны. Як прызнае сам аўтар, архівы дагэтуль хаваюць шмат важных дакументаў. Вынікі палявых даследаванняў таксама чакаюць свайго дапаўнення. Нягледзячы на гэтыя рэмаркі, зробленыя з пункту гледжання аўтара, кніга, безумоўна, адкрывае шырокае поле для далейшых навуковых росшукаў. З задавальненнем перадаючы ў вашыя рукі гэтую грунтоўную працу, мы запэўніваем вас, што яна стане натхняльнай крыніцай ведаў і інфармацыі.

ВІД ВИДАВЦЯ

У 2025 році виповнюється сто років з моменту публікації Міністерством громадських робіт Республіки Польща збірника «Будівництво будинків для державних службовців», який описує розпочату в середині 1924 року програму зведення житлових поселень для працівників державного управління. Це явище, хоча й відоме лише вузькому колу дослідників, сьогодні змушує задуматися над доцільністю та масштабом цієї й інших будівельних інвестицій Польської держави, розпочатих невдовзі після її повернення на політичну карту Європи.

Символічне століття будівництва колоній для урядовців — чудова нагода запросити Читача у подорож крізь час і простір на рубежі Другої Речі Посполитої, де виник цей унікальний проєкт. У ролі ідеального провідника виступає автор публікації — доктор габілітований Міхал Пщулковський, професор Академії образотворчих мистецтв у Гданську, досвідчений дослідник архітектури міжвоєнного періоду, автор численних праць з історії архітектури та охорони пам'яток.

Проєкт колоній для чиновників — метафорично названих автором «містами-садами» — є свідченням комплексної державної політики та амбіцій країни, яка відроджувалася. Безперечно, можна говорити про двовимірний аспект будівництва цих поселень. Автор, ретельно описуючи урбаністичний та архітектурний задум, не обмежується лише аналізом матеріального й функціонального рівня згаданих пам'яток. У цьому будівельному проєкті він також помічає вагомий пропагандистський контекст. Щоб повною мірою оцінити цей задум, варто разом із автором заглибитися у специфіку міжвоєнної архітектури, яскравим виразом якої є новаторський проєкт «міст-садів».

З радістю представляємо вам результат кількарічних досліджень, проведених Міхалом Пщулковським, виданих Інститутом Полоніка в рамках наукової серії «Студії та матеріали». Книга містить багатий ілюстративний матеріал, а серед планів, гравюр та світлин, можна знайти низку джерел, які сьогодні є важкодоступними. Автор презентує пам'ятки архітектури та урбаністики, які до цього часу не були належним чином захищені, піддані реставраційним роботам або навіть ретельно інвентаризовані та описані. До 1989 року причини такого стану речей були очевидні, а представлення польської спадщини на території колишньої Речі Посполитої було неможливим. На жаль, через сучасну політичну ситуацію в Білорусі та Україні сьогодні також складно говорити про свободу проведення наукових досліджень цієї частини польської культурної спадщини. Як визнає сам автор, архіви все ще приховують багато важливих документів. Місцеві дослідження також потребують доповнення. Попри ці застереження, зроблені з авторської перспективи, книга, безумовно, відкриває широке поле для подальших наукових пошуків. Передаючи це детальне дослідження у Ваші руки, ми переконані, що воно стане для Вас натхненною та пізнавальною літературою.

WARSZATA
MECHANICZNE

WAW 02

WSTĘP

„Każdy zakątek świata czeka na ludzi dzielnych, którzy by go zamienili na miłą siedzibę” – pisał amerykański dziennikarz Nixon Waterman. Słowa te były mottem artykułu na temat wystawy „Mieszkanie i miasto”, opublikowanego w 1926 roku na łamach „Architektury i Budownictwa”¹. Można je też powtórzyć w odniesieniu do tematu niniejszej książki. Dokładnie sto lat temu przeprowadzono jeden z najbardziej spektakularnych eksperymentów w polskiej architekturze międzywojennej: akcję budowy tzw. kolonii mieszkaniowych, przeznaczonych dla polskich urzędników na Kresach Wschodnich. Dzieje budowy tych osiedli są niezwykle opowieścią o ambicjach odrodzonego państwa, o poszukiwaniu lepszego jutra, o dążeniu do spokoju i stabilizacji po latach zaborów i konfliktów zbrojnych.

Przymiotnik „międzywojenny” dobrze oddaje specyfikę lat 1918–1939. Przedrostek „między” odnosi się nie tylko do czasu między dwiema światowymi wojnami, ale także do architektury rozpiętej między tradycją i nowoczesnością, między konserwatyzmem i awangardą. Zwykle postrzega się ten czas jako ewolucję formy architektonicznej, która na początku lat dwudziestych stała pod znakiem sentymentalnych poszukiwań stylu narodowego, by w kolejnej dekadzie ustąpić miejsca modernistycznej nowoczesności. W prowincjonalnych, powiatowych miastach kresowych tradycja spotkała się jednak z nowoczesnością, a mówiąc dokładniej: tradycyjna architektura spotkała się z nowoczesną urbanistyką. Stulecie, które minęło od realizacji tego przedsięwzięcia, wydaje się doskonałą okazją do jego przypomnienia, a także poddania refleksji naukowej i historycznej.

Tytuł *Czterdzieści miast-ogrodów* jest figurą retoryczną, odzwierciedlającą charakterystyczny klimat społeczny pierwszych lat po odzyskaniu niepodległości, euforię z powodu powrotu kraju na mapę Europy i idealistyczne zamierzenia, związane z wizjami budowy nowej Polski. Kolonie nie były ściśle „miastami-ogrodami”, a raczej „osiedlami-ogrodami”; nie powstało ich także czterdzieści – skąd zatem ta liczba

¹ WÓYCICKI 1926, s. 1.

w tytule książki? Wyjaśni to dalsza lektura. Celem niniejszej pracy jest znalezienie odpowiedzi na pytania: jakie były plany państwa polskiego w odniesieniu do kolonii urzędniczych na Kresach Wschodnich, jakie miały mieć cechy urbanistyczne i architektoniczne? Na ile zamierzenia te udało się zrealizować (co powstało)? Wreszcie: w jakim stopniu i w jakiej postaci kolonie zachowały się do dziś?

Zagadnienia przestrzenno-architektoniczne Kresów Wschodnich w dwudziestoleciu międzywojennym nie doczekały się jeszcze kompleksowego opracowania, choć problematyka architektoniczna II Rzeczypospolitej jest przedmiotem intensywnych studiów już od dłuższego czasu. Ze względu na polityczne embargo, nałożone na tereny utracone w 1945 roku, obiekty położone za wschodnią granicą były pomijane lub tylko pobieżnie uwzględniane w pracach poświęconych historii polskiej architektury nowoczesnej. W kanonicznej *Nowej formie w architekturze polskiej 1900–1925* Andrzeja K. Olszewskiego wzmiankowane są kolonie urzędnicze, zabudowania Korpusu Ochrony Pogranicza i kilka obiektów użyteczności publicznej, zamieszczono także reprodukcje fotograficzne Banku Polskiego w Brześciu nad Bugiem, pawilonu wystawowego we Lwowie oraz domów starostów w Słoniemiu i Sarnach, błędnie określonych jako starostwa². Całkowicie pominęła architekturę kresową Izabella Wisłocka³, z kolei Jan Minorski wymienił tylko gimnazjum w Lidzie, Wydział Mechaniczny i zbiornik wieżowy we Lwowie, dwa obiekty bankowe w Wilnie oraz schroniska turystyczne na Kostrzycy w Czarnohorze i Kukulu koło Worochty. W zakresie urbanistyki kilka zdań poświęcił projektowi regulacji placu Katedralnego w Wilnie, prawie całkowicie zignorował zaś niezwykle istotny dla ówczesnej teorii urbanistycznej dorobek Politechniki Lwowskiej⁴. Unikanie tematu architektury kresowej było zapewne w jakimś stopniu konsekwencją braku bezpośredniego dostępu do obiektów. Na przykład Łukasz Heyman, pisząc na temat uzdrowisk górskich II Rzeczypospolitej, wymienił wprawdzie kilka realizacji kresowych, ale w materiale ilustracyjnym nie uwzględnił żadnej z nich⁵.

Dopiero po 1989 roku zaczęto omawiać najważniejsze przedsięwzięcia urbanistyczne i architektoniczne na Kresach, natomiast po 2005 roku nastąpiła intensyfikacja badań w tym zakresie⁶. Brakuje jednak ujęć monograficznych dotyczących miast kresowych, nawet jeśli ograniczyć się tylko do ówczesnych miast wojewódzkich – jedynie architektura Lwowa⁷ i Stanisławowa⁸ doczekały się opracowań monograficznych, natomiast mniej lub bardziej szczegółowe artykuły powstały na temat Wilna⁹, Łucka¹⁰ i Brześcia nad Bugiem¹¹. Pozostałe siedziby województw wschodnich (Nowogródek, Tarnopol), nie wspominając już o miastach powiatowych, nie spotkały się dotąd z zainteresowaniem polskich historyków architektury. W ostatnich latach pojawia się sporo wydawnictw albumowych, ukazują się także liczne prace wspomnieniowe, pisane przez dawnych Kresowian. W opracowaniach tych można nieraz znaleźć interesujące informacje, także dotyczące dziedzictwa materialnego, chociaż z reguły nie mają one charakteru naukowego.

² OLSZEWSKI 1967. W publikacji na temat sztuki polskiej 1890–1980 badacz nie wymienił żadnego obiektu z terenu Kresów w odniesieniu do lat międzywojennych; OLSZEWSKI 1988.

³ WISŁOCKA 1968.

⁴ MINORSKI 1970.

⁵ HEYMAN 1982.

⁶ Por. m.in. BARUCKI 2006–2007. Modernistyczna architektura Lwowa i innych miast kresowych jest od dłuższego czasu przedmiotem badań Jakuba Lewickiego; m.in.: LEWICKI 2007A, 2007B, 2009, 2011, 2012A, 2012B, 2013, 2017, 2018.

⁷ CIELĄTKOWSKA 1998; LEWICKI 2020.

⁸ KOMAR 2023.

⁹ MAŁACHOWICZ 1989; DOLISTOWSKA 2017, 2024.

¹⁰ PSZCZÓŁKOWSKI 2017A.

¹¹ PSZCZÓŁKOWSKI 2014.

1. Zeszyty Ministerstwa Robót Publicznych

Kompleksowej, syntetycznej monografii nie doczekały się także kolonie urzędnicze, pomimo roli, jaką odegrały w polskiej architekturze międzywojennej. Powstało jedynie kilka artykułów – kolonie były przedmiotem badań Hanny Faryny-Paszkiewicz¹², Marka Czapelskiego¹³ i Heleny Postawki-Lech¹⁴. Obszerna jest natomiast baza źródłowa. Akcja budowy kolonii urzędniczych miała wymiar polityczny, a w związku z tym duże znaczenie propagandowe. Ministerstwo Robót Publicznych opublikowało w 1925 roku trzy zeszyty poświęcone tej tematyce¹⁵ [il. 1], ponadto w redakcji miesięcznika „Południe” przygotowano dużą broszurę poświęconą temu zagadnieniu. Prace śledził na bieżąco tygodnik „Kresy Ilustrowane”, wydawany w Brześciu nad Bugiem, efektem działań redakcji był też obszerny album na temat budownictwa na ziemiach wschodnich – gros zaprezentowanego w nim materiału dotyczyło budowy kolonii urzędniczych¹⁶. Postępy w realizacji programu były relacjonowane na łamach czasopism branżowych, zwłaszcza „Polskiego Przemysłu Budowlanego” i „Wołyńskich Wiadomości Technicznych”. Temat ten interesował oczywiście lokalną prasę kresową, ale także gazety ogólnopolskie i regionalne z innych części kraju, m.in. Aleksander Próchnicki, główny kierownik budowy, w 1925 roku udzielił wywiadu dla „Dziennika Łódzkiego”¹⁷.

Materiał źródłowy jest zatem obfity, nie mógł on jednak być jedyną podstawą dla badanego tematu. Zeszyty ministerialne, najważniejsze źródło wiedzy faktograficznej, odzwierciedlają stan zaawansowania programu w 1925 roku, a więc w trakcie realizacji – wiele informacji w nich zawartych uległo zdezaktualizowaniu w późniejszym czasie, m.in. część projektów zrealizowano jedynie fragmentarycznie, z realizacji części zrezygnowano, a w przypadku innych zupełnie zmieniono koncepcję projektową. W zeszytach – choć zostały przygotowane z dużą starannością i zaangażowaniem [il. 2] – pojawiają się ponadto różne nieścisłości (np. w niektórych z podawanych miejscowości od początku nie planowano *stricte* kolonii, a jedynie pojedyncze obiekty), a także błędy rzeczowe, powielane następnie zarówno przez

¹² FARYNA-PASZKIEWICZ 2003, s. 115–129.

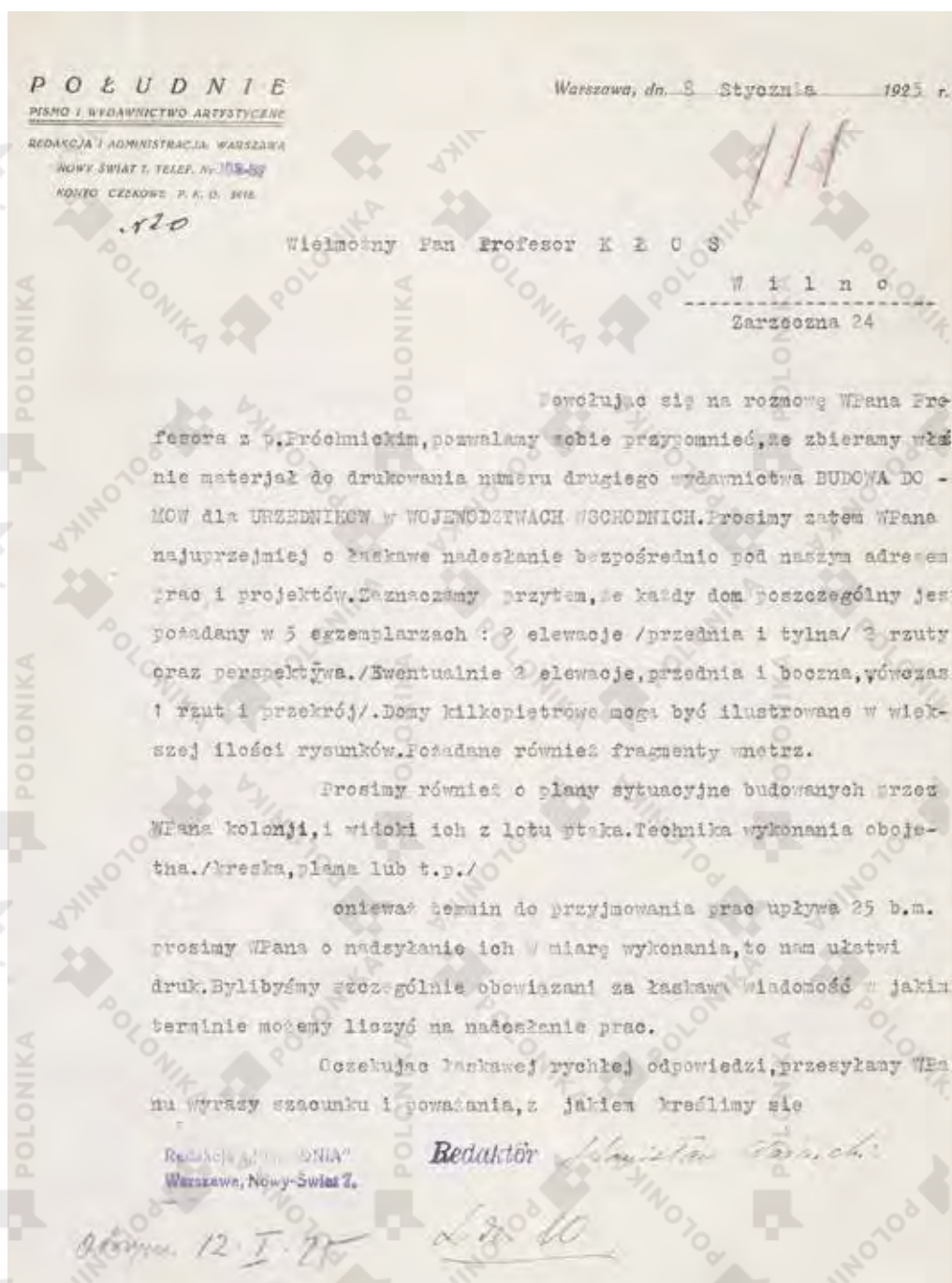
¹³ CZAPELSKI 2016.

¹⁴ POSTAWKA-LECH 2012, 2016.

¹⁵ BUDOWA 1925A, 1925B, 1925C.

¹⁶ MONDAŁSKI 1925.

¹⁷ DZIENNIK ŁÓDZKI 1925, s. 4.

2. Pismo redaktora czasopisma „Południe” do Juliusza Kłosa z 8 stycznia 1925 r.

czasopisma, jak i późniejszych badaczy¹⁸. Konieczna była zatem konfrontacja danych z innymi źródłami, przede wszystkim materiałem archiwalnym.

Najwięcej wartościowych informacji przyniosła kwerenda w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, cenne okazały się zwłaszcza projekty architektoniczne, zgromadzone w zespole Ministerstwa Spraw Wewnętrznych 1918–1939. Ponadto przeprowadzono kwerendy w Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym i Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym (oba w Wilnie), których efektem było pozyskanie obszernego materiału ikonograficznego i faktograficznego na temat planowania i budów kolonii na terenie województwa wileńskiego i nowogródzkiego. Archiwalne materiały ikonograficzne pozyskano na podstawie kwerend w Muzeum Narodowym i Bibliotece Narodowej w Warszawie. Szczególnie cennym znaleziskiem jest album Aleksandra Próchnickiego, głównego kierownika budowy kolonii, zawierający licz-

¹⁸ OLSZEWSKI 1967, s. 124.

ne fotografie, z których duża część nie była publikowana ani wykorzystywana przez badaczy. Ważne materiały ikonograficzne odnaleziono też w zasobach internetowych Narodowego Archiwum Cyfrowego (nac.gov.pl) i Biblioteki Narodowej (polona.pl). Próby odnalezienia archiwalnej ikonografii w muzeach białoruskich i ukraińskich nie przyniosły oczekiwanych rezultatów – zapytania skierowane do tych placówek pozostały w większości bez odpowiedzi, w nielicznych przypadkach odpowiedź była negatywna. Dane o stanie zachowania uzyskano na podstawie analiz porównawczych archiwalnych planów sytuacyjnych ze współczesnymi zdjęciami satelitarnymi i panoramicznymi widokami ulic (Google Maps/StreetView, Yandex), uszczegółowionych następnie badaniami terenowymi, w trakcie których powstała dokumentacja fotograficzna.

Temat wymaga dalszych badań. Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne kryje jeszcze z pewnością wiele cennych danych, jego zasoby nie zostały w pełni przejrane ze względu na nieporządek w ogromnej spuściźnie prof. Juliusza Kłosa (wiele opisów katalogowych nie pokrywa się z zawartością teczek). Z uwagi na okoliczności polityczne (złe relacje dyplomatyczne z Republiką Białoruś oraz działania wojenne na terenie Ukrainy, związane z agresją rosyjską) nie przeprowadzono badań w archiwach białoruskich (Grodno, Brześć) i ukraińskich (Łuck, Równe), mimo że byłyby one bardzo pożądane ze względu na znajdujące się tam z pewnością materiały na temat budowy kolonii na terenie województw poleskiego i wołyńskiego. Dzięki kontaktom naukowym udało się uzyskać jedynie materiały na temat kolonii krzemienieckiej, pochodzące z zasobu archiwum w Równem¹⁹. Przeprowadzono natomiast ograniczone kwerendy w bibliotekach białoruskich i ukraińskich w celu rozpoznania tamtejszego zainteresowania i ustaleń badawczych na temat kolonii, nie przyniosły one jednak spektakularnych efektów. W dość licznych monografiach historii miast zachodniej Białorusi i Ukrainy oraz popularnych opracowaniach krajoznawczych najczęściej nie wspomina się o koloniach²⁰ lub poświęca im jedynie lakoniczne wzmianki – można takie znaleźć w opracowaniach na temat Brześcia²¹, Słonimia²², Baranowicz²³, Lidy²⁴ czy Łucka²⁵. Publikacje tego typu – także te powstałe w ostatnich latach – bardzo często kontynuują sowiecką tradycję dyskredytowania osiągnięć gospodarczych II Rzeczypospolitej, w dużym stopniu cytują opracowania sowieckie, w związku z tym uwaga autorów skupia się na autorytarnym stylu władzy, „burżuazyjnym ucisku” i dyskryminacji mniejszości narodowych, a lata II Rzeczypospolitej określane są wprost jako czas okupacji (w 2012 roku pisano np.: „w Głębokiem, jak i w całej Zachodniej Białorusi, powstał szereg faszystowskich i nacjonalistycznych organizacji. Z pomocą księży, właścicieli ziemskich, urzędników, nauczycieli i osadników władze prowadziły nasiloną polonizację kraju, rozwijały opętą agitację przeciwko ZSRR i BSRR, rozpalając narodowy konflikt”²⁶). Autorzy opracowań architektonicznych koncentrują się z kolei na porównaniu osiągnięć Białorusi Zachodniej i Wschodniej, z podkreśleniem przewagi awangardowej, „rewolucyjnej” myśli sowieckiego konstrukttywizmu. W innych miejscach – zwłaszcza w powiązaniu z pozytywnymi wnioskami – pomija się milczeniem polski kontekst, np.: „szczególny, niepowtarzalny wygląd architektoniczny uzyskały Stołpce w okresie między dwiema światowymi wojnami. Unikalny kształt naszego

¹⁹ Za udostępnienie tych materiałów dziękuję Koleżance, Juliji Jagodce.

²⁰ M.in.: ЗМАЧЫНСКІ 2009; ХОДАС 2015; СОБОЛЕВСКИЙ 2012; ГОРЛОВ 2018 (zamieszczono jedynie reprodukcję pocztówki z widokiem kolonii stołpeckiej); ЗЯМЧОНАК 2004; КАСЦЮК, БУБЕНЬКА 2014; СЕМЕНЮК 2010; ЮЩУК 2005; ПРИЩЕПА 2006; КАВАЛЕНЯ 2010; ЧЫГРЫН 2014, 2019.

²¹ ЧЕРЁМИН 2017, s. 249.

²² КАРАТКЕВІЧ, КУЛАГІН 1983, s. 25.

²³ ЩЕРБАКОВ 2019, s. 72–73.

²⁴ ЛАЎРЕШ 2017, s. 175.

²⁵ КОЛОСОК, МЕТЕЛЬНИЦЬКИЙ 1990, s. 124.

²⁶ СОБОЛЕВСКИЙ 2012, s. 108, tłum. M. P.

dziedzictwa, w którym spłotyły się złożone nurty przedwojennej architektury światowej, wyraża się w budynkach, realizowanych na podstawie projektów **takich znanych europejskich architektów** [podkr. M.P.], jak Jerzy Beill, Wilhelm Henneberg, Zygmunt Tarasin, Henryk Genello, Ludwik Talko-Hryniewicz, Jerzy Miller itd.”²⁷.

Temat kolonii urzędniczych pojawia się w opracowaniach architektonicznych, nie ujawniono tam jednak nowych danych²⁸. W monumentalnym, wielotomowym spisie zabytków historii i kultury Białorusi, redagowanym w ostatniej dekadzie władzy sowieckiej, omówiono w postaci wyodrębnionego hasła jedynie zabudowę kolonii brzeskiej²⁹; w ogóle w cyklu tym niewiele miejsca poświęcono dziedzictwu lat międzywojennych w odniesieniu do ziem zachodniej Białorusi, koncentrując uwagę na obiektach z czasów Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także na budowach i pomnikach powojennych. Do nielicznych opracowań, w którym sprawom kolonii urzędniczych poświęcono więcej uwagi, należą publikacje na temat Brasławia³⁰ i Brześcia³¹, na tle ustaleń zawartych w polskiej literaturze przedmiotu nie wnoszą one jednak nowych, istotnych informacji, ograniczając się do mniej lub bardziej powierzchownych charakterystyk w zakresie układów urbanistycznych i architektury, a raczej wyglądu najważniejszych obiektów. Badania specjalnie poświęcone budowie kolonii urzędniczych, oparte nie tylko na polskich źródłach drukowanych, ale także zasobach archiwów białoruskich i ukraińskich, podjęli Kastyś Sztyłowski³², Leonid Lawresz³³, Jawgen Marozaw³⁴, Andriej Worobie³⁵ i Olga Mychajłyszyn³⁶. Badacze ci podkreślają wysoką wartość zabytkową kolonii i potrzebę ich ochrony konserwatorskiej.

Stan zachowania dawnych kolonii urzędniczych nie był dotąd przedmiotem kompleksowych badań, wybrane przykłady wzmiankowano jedynie przy okazji eksploatacji szerszych problemów polskiej urbanistyki i architektury lat międzywojennych, publikowano także współczesne fotografie³⁷. Na tej podstawie można było przyjąć, że przynajmniej niektóre kolonie zachowały się do współczesności. Zarazem świadomość nietrwałego charakteru części budynków (konstrukcja drewniana) wzbudzała uzasadnione obawy, że wiele z nich nie przetrwało II wojny światowej i działań na froncie wschodnim, a inne mogły ulec zniszczeniu lub znacznym przekształceniom w czasach powojennych. Przyjęto także, że zachowały się budynki niezidentyfikowane dotąd jako obiekty powstałe w ramach programu budowy kolonii urzędniczych. Do zadań podjętych przez autora należało zatem uzupełnienie dotychczasowej wiedzy o kompletne rozpoznanie stanu zachowania kolonii i wchodzących w ich skład obiektów. Należy jednak zaznaczyć, że badania terenowe zostały przeprowadzone w niepełnym zakresie z powodów już wskazanych.

Opracowanie składa się z czterech rozdziałów, w których omówiono kolejno kontekst urbanistyki i architektury pierwszej ćwierci XX wieku, okoliczności podjęcia programu budowy kolonii urzędniczych, zagadnienia projektowe w odniesieniu do urbanistyki i architektury, proces realizacyjny i rzeczywiste efekty programu, wreszcie współczesny stan zachowania. Ostatnią część stanowi katalog kolonii z najważniejszymi informacjami na temat każdej z nich. Stopień szczegółowości w opracowaniu konkretnych kolonii był uzależniony od materiału źródłowego. Znacznie

²⁷ ГОРЛОВ 2018, s. 75, tłum. M. P.

²⁸ ЛАКОТКА 2007, s. 404, 421, 422; ШАМПУК 2007, s. 36–37.

²⁹ МАРЦЭЛЕЎ 1984, s. 57–58.

³⁰ ШИДЛОВСКИЙ 1996, s. 132–138; ШИДЛОВСКИЙ 2002, s. 29; ЖАРКОВ 2016, s. 111–115.

³¹ ИЛЛАРИОНОВА 2008, s. 61; ВАСЮК 2018, s. 8; КУПЦОВА 2008, s. 25, 61–63.

³² ШЫДЛОЎСКИ 2001.

³³ ЛАЎРЕШ 2013.

³⁴ МАРОЗАЎ 2019.

³⁵ ВОРОБЕЙ 2003.

³⁶ МИХАЙЛИШИН 2010, 2020; МЫЧАЙЛЫШЫН 2020.

³⁷ Na temat kolonii w Brześciu i Nowogrodku m.in. PSZCZÓŁKOWSKI 2016.

więcej danych można podać w odniesieniu do realizacji na terenie województw wileńskiego i nowogródzkiego ze względu na dostęp do obszernego materiału archiwalnego, zgromadzonego w archiwach wileńskich. Kolonie na terenie pozostałych województw nie zostały przebadane w zakresie źródeł archiwalnych. Swobodne i bezpieczne badania w tych jednostkach możliwe będą zapewne dopiero w perspektywie co najmniej kilkunastoletniej.

W obecnej sytuacji kontakty z badaczami białoruskimi i ukraińskimi były częścią metody naukowej. Szczególne wyrazy wdzięczności kieruję w stronę kolegów z Białorusi: Uładzimira Sadouskiego, Kastusia Szytala i Kastusia Szydłowskiego za udostępniony materiał archiwalny, literaturę przedmiotu i współczesne dokumentacje fotograficzne dawnych kolonii z terenu zachodniej Białorusi, a Jawgena Marozawa za udostępnienie niepublikowanej dysertacji doktorskiej, poświęconej zagadnieniom formy i stylu w architekturze międzywojennej na terenie dzisiejszego państwa białoruskiego. Uładzimirowi Sadouskiemu dziękuję także za dokumentację fotograficzną i cenne uwagi. Podziękowania zechcą ponadto przyjąć Julija Jagodka za materiał archiwalny na temat kolonii w Krzemieńcu, Natalija Monec za fotografie archiwalne kolonii w Kamieniu Koszyrskim, a za fotografie współczesne – Tamara Matyl (Braśław), Ołeksandr Ostapjuk (Luboml), Ołeksandr Kotys (Łuck), Danyło Krawec za wsparcie w kwerendach w bibliotekach ukraińskich. Dyrekcji Muzeum Narodowego w Warszawie dziękuję za udostępnienie fotografii archiwalnych, a Katarzynie Mączewskiej z tej placówki – za pomoc w kwerendzie muzealnej.